

FREUDIANA

Szerző

Simó Ferenc Zoltán (Dr. Jur.)
University of Debrecen
(Hungary)

Lektor

Mező Ferenc (Ph.D)
University of Eszterházy
(Hungary)

E-mail address:
simofredz@gmail.com

...és további három anonim lektor

Absztrakt:

Jelen tanulmány egyfajta előtanulmánynak tekinthető, amely előkészít (terveink szerint) két másik publikációt, amelyekben a „Freudiana” jelenlegi megítélését/továbbélését vizsgáljuk főként a 21. században, különös tekintettel a pszichológiai, nevelési, kulturális aspektusokra.

A „Freudiana” kifejezés Todd Dufresne-től (2003) származik, amelyet a szerző a freudi életmű egészére használ a *Killing Freud* című művében. A Freud által képviselt szemlélet és azzal együtt megjelenő diszkurzus már a kezdetektől fogva megtalálta követőit és ortodox módon lojális híveit, de természetesen nem maradt el az ellentábor megjelenése sem. A 20. század második felére ez a bipoláris (szeret-nem szeret) kapcsolat tovább erősödött, de ugyanakkor megjelent néhány olyan, kedvezőnek tekinthető hang a kritikai irodalomban, amely nem a két extrém oldal bátorítására vállalkozott. Éppen ebből kifolyólag, tanulmány célja nem a Freudiana és bizonyos elemeinek visszautasítását vagy megmentését célozza meg, hanem megpróbál bemutatni néhány olyan momentumot, ami hozzájárulhatott/hozzájárulhat valamelyik tábor erősödéséhez.

Kulcsszavak: Freud, pszichoanalízis, személyiség

Diszciplína: pszichológia

Abstract*FREUDIANA*

This study is considered to be a preliminary study for paving the way for two more studies, which will be focused on the afterlife of “Freudiana” mainly in the 21st century concerning psychological, educational and cultural aspects.

The expression “Freudiana” comes from Todd Dufresne (2003), referring to the total opus by Freud. Dufresne uses it in his work, titled *Killing Freud*. The notions/ideas represented by Freud together with the discursive elements of his works could find his followers and loyal “subjects” from the beginning, but the appearance of his opposition has always been present, as it is today. By the second half of the 20th century this bipolar (love and hate) “relationship” grew stronger, but, with the presence of some favourable voices among critics, who did not wish to encourage these two extreme oppositions. Thus, the aim of my study is neither rejection nor redeeming “Freudiana”, it only attempt to highlight some elements that might add something to both sides of the oppositions.

Keywords: Freud, psychoanalysis, personality

Discipline: psychology

Simó Ferenc Zoltán (2020). Freudiana. *OxIPO – interdiszciplináris tudományos folyóirat*, 2020/4, 59-68. doi: 10.35405/OXIPO.2020.4.59

Kezdetek

Független tudományos diszciplínaként a pszichológia csak a 19. században jelent meg Németországban. Vizsgálatának tárgya a „normális” ember tudati világának elemzése és az ezzel kapcsolatos feltételezések bizonyítása. A korabeli pszichológusok szerint a tudat szerkezeti elemei szorosan összefüggenek az érzékszervekben végbemenő folyamatokkal, éppen ezért fő feladatnak tekintették, hogy meghatározzák a tudat alapelemeit és feltérképezzék, hogy ezen elemek milyen

módon kapcsolódnak egymással. Ezen álláspont mellett, természetesen léteztek mások is, például olyanok, akik elutasították a „lélek” tudományos módszerekkel való kutatását. Álláspontjuk indoklása: a „lélek” túl egyéni, szubjektív „valami” éppen ebből kifolyólag a tudományos/objektív vizsgálata sem lehetséges.

Mások pedig, például a behaviouristák, a pszichológiát kizárólag a viselkedés tudományaként kívánták meghatározni, ezáltal kívánták „objektívebbé-mérhetőbbé” ten-

ni magát a pszichológiát, mint tudományt. Velük szemben Freud a „lelket” jéghegynek tekintette, amelynek a vízből kilátszó kisebbik része jelenti a tudatos tartományt, a nagyobbik rész, amely nem látható, az képviseli a tudattalant.

Kritika régen és ma

Freud szemlélete és annak ellentmondásokkal teli hatása talán egészen jól érzékelhető a 20. századi magyar, még a marxista szemlélet (kényszerű) befolyása alatt álló kritikák hangvételéből. Varjas Sándor szerint „[a] freudizmus nemcsak pszichiátria elmélet, nemcsak a lelki betegségek elmélete, de a közép- és kispolgárság, főleg a dolgozó értelmiség széles rétegeinek egész filozófia nézete” (Nyíri, 1979, 97.). Már itt érzékelhető az elitizmus vádjának árnyéka, ami végig kíséri a freudizmus pályafutását, s ezen felül, megfigyelhetjük, hogyan keveredik össze a „filozófia” és a „tudomány,” amely, én úgy vélem, hogy ekkor még nem az interdiszciplinaritás hozadéka, hanem az a tény, hogy Freud talán tényleg érzékeny pontokra tapintott rá. Szintén nem elhanyagolható az a körülmény sem, hogy az eddigi szemléletekhez képest Freud elméletei nem követték teljes mértékben az ez idáig „tényként” elfogadott/bevált gyakorlatot. Éppen ezért nem meglepő, hogy Varjas bár „szükségszerűen” támadja, elismeri, hogy „a freudizmus olyan meghatározott ideo-

lógia, amelynek mély gyökerei vannak magában az életben” (Nyíri, 1979, 9.7).

A kritikai irányzatok megerősödése a 20. század második felében számos addig többek által megkérdőjelezhetetlennek tartott elmélet végét, illetve változását jelentették. Freud számos elmélete és technikája közül talán a pszichoanalízis és az álomfejtés kapott a legtöbb kritikát, de talán a legtöbb támogatóra is szert tett, mind a szakmai mind pedig az amatőr érdeklődők körében.

Napjaink talán egyik legádázabb „anti-freudistája”, Todd Dufresne (2003), aki szerint két dolog miatt lehet még mindig Freud a leggyakrabban idézett szerzők egyike (vagy talán ő vezet). Az első, véleménye szerinte, az a tény, hogy csak a megszokás miatt idézik, s nem pedig tartalmi jelentősége vagy nélkülözhetlensége miatt. A második ok, pedig az a terápiás gyakorlat/kultúra, amely széles körben elterjedt az úgynevezett nyugati világban/kultúrában, amely még mindig él és virul az Egyesült Államokban, Kanadában, Angliában, Franciaországban és Argentínában. Bár könyvének Dufresne demisztifikáló szándéka eléggé nyilvánvaló, még ő sem kérdőjelezi meg az a tény, hogy Freud visszavonhatatlanul hatással volt a 20. századi intellektuális életre és kultúrára egyaránt.

Az úgynevezett ellentáborból, akik nem támadják a freud-i tanokat, Michael Rustin megpróbál, olyan bizonyítékokkal szolgálni, amelyek legitímizálhatják a pszichoanalízis 21. századi pozícióját,

továbbá rámutat azokra a szocio-politikai jelentőségű pontokra ahol a pszichoanalízis, mint „tudás” releváns lehet. Emellett a brit pszichoanalitikus tradíció eredményeinek bemutatásával kívánja egy újabb értelmezés előre törését elősegíteni. Bár Barbara Engler (1985) összegzése bírálatot is tartalmaz, elismeri, hogy Freud munkássága, teóriái visszavonhatatlanul nyomot hagytak a nyugati kultúrában, elősegítve az emberről alkotott kép megváltozását, amely Arisztotelésztől és a descartes-i emberképtől eredeztethető.

Pszichoanalízis

A pszichoanalízis, mint elmélet és gyakorlat igen ellentmondásos utat járt be. Freud szándéka szerint „[a] pszichoanalízis állításai megfigyelések és tapasztalatok beláthatatlan bőségén nyugszanak, s a saját ítéletalkotás útjára csak az léphet, aki megismételte ezeket önmagán és másokon” (Freud, magyar nyelvű megjelenés: 1982, 409.). Buda Béla (az Freud által írt *Esszék* magyar nyelvű kiadásának lektoraként) felismeri ezen állítás fontosságát, és az *Esszék* utószavában kihangsúlyozza, hogy „éppen ezért nem kezelhető a pszichoanalízis csupán filozófiai rendszerként, és éppen abból ered az elmélet néhány sajátossága is, és annak magyarázata is, hogy miért értették olyan sokan félre, akik a pszichoanalitikus módszer megfigyelés- és tapasztalatrendszerének nem voltak birtokában” (Buda, 1982, 489.). Freud fent idézett állítása már

önmagában is elég ahhoz, hogy lényeges kérdéseket telessünk fel: Vajon szükség-e/kötelező-e több évtizedes munka ahhoz, hogy kritikai megjegyzéseket telessünk egy módszerre? Mit jelent a „beláthatatlan bőség” ebben az esetben? Hogyan fér össze a tudományosság és a saját tapasztalat az elméletalkotás keretein belül? Ezekre a kérdésekre a választ viszont csak olyan személy adhat, Buda szerint, akinek nem hiányoznak a „pszichoanalitikus előismeretei” (mind gyakorlati és elméleti téren). Amennyiben ez azt jelenti, hogy csak pszichológus hivatott ennek a módszernek a vizsgálatára, már csak egy kérdés marad: mennyi az eleendő, „bőséges” ismeret? Természetesen nem érthetünk egyet teljes mértékben Buda álláspontjával, különösen a következő „atyáskodó” mondatával: „jó lenne, ha ezt a körülményt [mármint az előismeretek kötelező meglétét] a mai olvasó is figyelembe venné” (Buda, 1982, 489. o.). Amennyiben a „mai olvasó” homályos utalása a szövegalapú interpretációkra/olvasatokra is (feltételezhetően) vonatkozik, akkor még inkább erősíti az elitizmus gyanúját, ami a 20. század második felében kibontakozó és egyre inkább erősödő interdiszciplinaritás talaján már egyáltalán nem tartható.

Freud (magyar nyelvű megjelenés 1997) a *Pszichoanalízis foglalat* című munkája, amit legutolsó művének tekintek, megpróbálja összefoglalni tudományos munkájának leglényegesebb elemeit. Bár ez a mű igazában befejezetlen, mégis a próbál-

kozása, hogy fogalmait pontosítsa és elhelyezze a tudományos munkák keretein belül sikeresnek tekinthető. Ebben a műben Freud három fontos fejezetben fejti ki a pszichoanalízis leglényegesebb elemeit/megállapításait, amelyek nélkülözhetetlenek az elméletének és gyakorlatának tudományos kifejtéséhez. Itt már egy kiforrottabb Freuddal, illetve elmélettel találkozunk, amely maga az író szerint is több revízió és hozzátoldáson ment keresztül megszületése óta. A fejezetek a következők:

1. A pszichikum természete
2. A gyakorlati feladat
3. Az elméleti nyereség

A személyiség szerkezete

A személyiséget Freud három fő részre osztotta: *id*, *ego* és *szuperego*. Ezek az úgynevezett tartományok saját funkciókkal, működési elvekkel rendelkeznek. Köztük Freud feltételez egy szoros kölcsönhatást, de az emberi magatartásra gyakorolt hatásukat és betöltött szerepük pontos arányát nem határozza meg, azonban a magatartást a három rendszer kölcsönhatásának termékeként határozza meg.

Az *id* (megjegyzés: az angol tudományos körök a latinból vették át az *Es* megfelelőjét az *id*-et) a személyiség velünk született része, amelyen belül az *ego* és a *szuperego* differenciálódik. Ennek a tartománynak elnevezése, a német személyes névmás egyes szám harmadik személyű, semleges nemű alakja az *Es*, amely G.

Groddeck javaslatára született, aki eredetileg Nietzsche-től vette át. Ez a kifejezés szerepel Freud 1923-ban kiadott *Das Ich und das Es* című művében Freud szerint ez a lelki energia „gyűjtőmedencéje”, s két másik rendszer működéséhez is ez szolgáltatja az energiát, ezen kívül, a biológiai „drive”-ok alkotják a tartalmát. Az *id* vezérelve az „örömev”.

Az *ego* létrejött a objektív világgal való kapcsolódás igényére vezethető vissza, s ezáltal az *ego* vezérlőelvévé a „valóságelv” válik, ennek engedelmessé az ösztönök kielégítésével addig vár, amíg a megfelelő környezeti feltételek létre nem jönnek. Freud állítása szerint a személyiség végrehajtó szerve is az *ego*, amely kordában tartja az *id*-et és közvetíti az *id*, a valóság és a *szuperego* között.

A freud-i meghatározás keretében a szuperego magában foglalja az egyén lelkiismeretét és az erkölcsi ideálról alkotott képet, s közvetíti a társadalom hagyományos értékrendjét és eszmevilágát. Ezen elméleti kereten belül, ez egészséges emberben mind a három összetevő (*id*, *ego* és *szuperego*) együttműködése szükséges, ahhoz, hogy integrált/kiegyensúlyozott viselkedés jöhessen létre.

Pszichoanalízis, mint „gyakorlati feladat”

Freud kihangsúlyozza, hogy az analitikus helyzet lényege az analitikus és a beteg között létrejött „szerződés”, amely egy kölcsönös, támogató helyzetre épül.

Freud (magyar nyelvű megjelenés 1982, 440. o.) szerint „a beteg én teljes őszinteséget fogad, vagyis vállalja, hogy rendelkezésünkre bocsát minden anyagot, amihez önészleléssel hozzá tud jutni”. Nyilvánvalóan Freud egy idealizált orvos-beteg kapcsolatra gondol, amely többnyire nem egyszerűsíthető le ennyire, továbbá a beteg „őszintesége” sem biztosíték, hogy „minden” anyaghoz hozzáférhet az analitikusa. Freud a másik oldal kötelezettségéről a következőket hangsúlyozza ki: „Mi pedig biztosítjuk őt, legszigorúbb titoktartásunkról, és szolgálatába ajánljuk jártasságunkat a tudattalan befolyása alatt álló anyag értelmezésében. A mi tudásunk jóvát teszi az ő nem tudását, s így az énye visszaszerezheti hatalmát lelki életének elvesztett területei fölött” (Freud, 1982, 440. o.). Ezen a kis részleten is megfigyelhetjük, hogy mennyire fontos, Freud számára is, az etikai dimenzió és a tudományos látásmód a pszichoanalízis gyakorlatában.

Pszichoanalízis és/vagy tranzakcióanalízis

Az analízis ezen két módszere közötti kapcsolat mindig is érzékeny pontja volt azoknak a kritikai műveknek, amelyek valamely módszer mellett tették le a voksukat, és lojalitásuk jeléül mindent elkövettek, hogy megmutassák a saját módszerük előnyeit, illetve a „vetélytárs” hátrányait. Servaas van Beekum (2005) rámutat, hogy elérkezett az idő, hogy a két

vándor „hazataláljon.” (Beekum, 2005, 187.). Ámbár, Beekum kihangsúlyozza, ez az időszzerű közeledés még fontosabbá teheti, hogy az alapvető eltéréseket a két módszer között ne felejtjük el

Laplanche és Pontalis (1984) szerint a freudi pszichoanalízis tartalmaz három jól megkülönböztethető szintet:

1. „Kutatási módszer, amely elsősorban egy alany beszédének, cselekedeteinek, imaginárius műveleteinek (álmok, fantáziaképek, tévészmék) tudattalan jelentését igyekszik felmutatni [...]”
2. „Pszichoterápiai módszer, amely ezen [az előbb említett] kutatáson nyugszik, s amelyet az ellenállás, az áttétel és a vágy ellenőrzött értelmezése jellemez [...]”
3. „Pszichológiai és pszichopatológiai elméletek összessége, amelyet a pszichoanalitikus kutatási és kezelési módszerek adottságai szerint rendszerezett [Freud]” (Laplanche és Pontalis, 1984, 403.). Belátható, hogy a freudi módszer nem nélkülözi a tudományos alaposágra való törekvést, s a rendszeralkotás terén végzett munkássága sem vonható kétségbe, még akkor sem, ha elméletének kohéziója nem mindenütt állta ki az idő próbáját.

Eric Berne (1997) elméletének népszerűségét többen a szakzsargonon kívülően hanyagoló művének az *Emberi Játékmak-*

nak tulajdonítják, melyet az író a *Tranzakcionális elemzés a pszichoterápiában* című könyve folytatásának szánt (Berne, 1961). A könyv „folytatásában,” a *Sorskönyv-ben*, (szinte Freud elméletével szemben) Berne (1997) kifejti, hogy a tranzakcióanalízis módszere négy pontban foglalható össze:

- „(1) Tranzakcióanalízisen és a terápiás ülések során kialakuló tranzakciók, illetve tranzakciós láncok elemzésén alapuló pszichoterápiás rendszer.
- (2) Specifikus énállapotok vizsgálatán alapuló személyiségelmélet.
- (3) A társas tevékenység olyan elmélete, amely a tranzakciókat szigorú elemzés útján és specifikus énállapotok terminusaiban véges számú, átfogó érvényességű osztályba sorolja.
- (4) Egyedi tranzakciók tranzakcionális diagramok segítségével történő elemzése; ez szűkebb értelemben maga a tranzakcióanalízis” (Berne, 1997, 512-513. o.).

Bár a közeledésre tett lépések értelmezhetőek egyfajta empatikus közeledésnek, a retorikai és módszertani különbségek megnehezíthetik a két módszer tényleges „együtműködését,” illetve a két analízis „forma” egyidejű felhasználását a terápiában.

Érdekes azonban, hogy a freud-i életmű egyes elemeinek efféle újraértékelése/újragondolása milyen termékenyen gyara-

píthatja mind az elméleti, mind pedig a gyakorlati repertoárt.

Freud: Álomfejtés (The Interpretation of Dreams)

A Freudiana művei közül talán egyik sem tett szert akkora népszerűsége a „laikusok” körében, mint az *Álomfejtés* (Freud, magyar nyelvű megjelenés 2000). Ez a különös népszerűség egyre több kritikai figyelmet irányított a műre, amely által számos támadóra és támogatóra lelt a kapcsolható tudományok szinte minden területéről, ilyenek például irodalomtudomány vagy antropológia. Ámbár tartalmát és tudományosságát vitathatónak tartják, úgy vélem, hogy, a freud-i nézőpont ebben a kérdéskörben sem elhanyagolható, mivel kulturális hatása ennek a műnek is szinte felbecsülhetetlen.

Az alapfeltételezése a Freud álomfejtésének azon a szubjektív interpretáción alapul, hogy majdnem minden álom vágyteljesülés (wish-fulfillment). Ezen vágyak közül, Freud szerint, néhány nyilvánvaló és kifejezésre jut manifeszt tartalom (manifest content) keresztül, de a vágyteljesülés legnagyobb része csak a látens tartalomban (latent content) fedezhető fel. Éppen ezért, Freud úgy vélte, hogy a látens tartalom prioritást élvez a manifeszt tartalom felett. Szinte magától értetődő, hogy minden álmunkra nem emlékezhetünk, s hogy a felejtés döntően befolyásoló tényező lehet az álmok interpretációjában. Freud feltételezi, hogy „[a]z álmok elfelejtésének okai közül első-

sorban azok érvényesülnek, amelyek éber állapotban is felelősek a felejtésért. Akkor is számtalan érzést és érzékelést felejtünk el igen gyorsan, ha ébren vagyunk, mert igen gyengék, mert a hozzájuk fűződő lelki rezdülés nagyon jelentéktelen” (Freud, magyar nyelvű megjelenés 2000, 43. o.). Kihangsúlyozza azt a feltételezést, miszerint „ugyan ez áll számos álomképre is: elfelejtjük őket. Mert gyengék, míg környezetük erőteljesebb képeire visszaemlékszünk. Mindemellett a kizárólagos hangsúlyt nem csak ez a tényező határozza meg hiszen, Freud hozzáteszi, hogy „bizonyos azonban, hogy az álomképek maradandóságát nem egyedül az intenzitás mozzanata dönti el” (Freud, magyar nyelvű megjelenés 2000, 43. o.).

A módszer maga viszonylag jól körülhatárolt, mivel Freud két módszer használatának szükségességét hangsúlyozza, amelyek az álomfejtés gyakorlatában sikerrel járhatnak, bár zárójelesen hozzátehetjük, hogy a siker kulcsa itt maga Freud, aki eldönti, hogy sikerült-e „hatékonyan” használnia a saját módszerét:

- Az analitikus arra kéri a beteget, hogy próbálja meg összekapcsolni az álmát mindenféle asszociációval, még akkor is, ha az asszociációk kapcsolódás nélkülinek vagy logikátlanak tűnnek is. Freud feltételezte, hogy ezek az asszociációk megmutatják a tudattalan vágyat az álmok mögött, s az analitikus feladata, hogy megtalálja ezeket az összeköttetéseket.
- A másik módszer használatára abban az esetben kerül sor, amennyiben a beteg/álmódó képtelen asszociációt kapcsolni az álomhoz/álomanyaghoz, Freud az álom-szimbólumok (dream symbols) módszerét használta, hogy felfedje a tudattalan elemeket a manifeszt elemek mögött/között/alatt. (fogalmak: sűrítés, eltolás, regresszió)

Freud értelmezésében az álomnak négy forrása lehet:

- „Friss és lelkileg jelentős élmény, amely az álomban közvetlenül képviselve van.
- Több friss és jelentős élmény, melyeket az álom egységbe tömörít.
- Egy friss és jelentős élmény, melyeket az álom tartalmában egy egyidejű, de különböző élmény említése képvisel.
- Belső, jelentős élmény (emlék, gondolatmenet), melyet az álom *szabályszerűen* egy friss, de különböző benyomás említésével helyettesít” (Freud, magyar nyelvű megjelenés 2000, 133. o.).

Ehhez kapcsolódóan megjegyzi, hogy az álomtartalom valamelyik részlete meg kell, hogy ismétlje az előzőnap valamely friss élményét, hiszen ez az elengedhetetlen feltétele az álomfejtésnek. Freud megállapítása szerint mind az álmok és a Freudi-elszólások (Freudian slips) elkendőzött

módjai, hogy tudattalan impulzusokat/jelentéseket fejezzenek ki. Szemléletében ember(iség) alapvetően egy pesszimista és determinisztikus látcsövön keresztül vizsgálható. Teóriái többsége nem tudományos kísérleteken, hanem meglehetősen szubjektív megfigyelésen alapult, amelyeket maga Freud önmagán, illetve saját betegein figyelt meg („gyűjtött össze”). Ezen betegek, természetesen, nem reprezentálták az embereket általában, hanem egy önkényes szelekciója volt, többnyire, a korabeli közép és felső társadalmi rétegeknek. Bár számos esetben tudományos bizonyításait népi szólásokkal, irodalommal, verssel, baráti beszélgetésekkel próbálja alátámasztani, ötletessége, rátermettsége és esszéírói képessége minduntalan magával ragadja olvasóit.

Konklúzió

Bár minden bizonnyal a Freudiana-t támadók jogosságához számos esetben nem fér kétség, mégis a teljes kulturális és tudományos elutasítását jogtalannak tartom, még akkor is, ha minden egyes koncepciójáról megbizonyosodna, hogy tévedés. Természetesen, számos freud-i „tényt” már teljesen másképpen értelmezzük, de nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt, hogy számos mai teória és gyakorlat freud-i alapokon nyugszik, vagy éppen ezen alapok újraértékelésével/elutasításával került előtérbe. Bármelyik történet, egyfajta kezdetet nyújtott a pszichológia tudományos megalapozásá-

hoz, és egy olyan diszkurzív gyakorlathoz, amely nyilvánvalóan áttörést jelentett a korábbi elképzelésekhez képest.

Irodalom

- Beekun, van S. (2005). The Therapist as a New Object, *Transactional Analysis Journal*, 35, 187-191. doi: [10.1177/036215370503500208](https://doi.org/10.1177/036215370503500208)
- Berne, E. (1961). Tranzakcionális elemzés a pszichoterápiában (Transactional Analysis in Psychotherapy: A Systematic Individual and Social Psychiatry Paperback).
- Berne, E. (1984). *Emberi Játzmák*, Gondolat Kiadó, Budapest.
- Berne, E. (1997). *Sorskönyv*, Gondolat Kiadó, Budapest.
- Buda B. (1982). Utószó. In Sigmund Freud: *Esszéek*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest. 489.
- Dufresne, T. (2003). *Killing Freud: 20th Century Culture and the Death of Psychoanalysis*. Continuum Books, London and New York.
- Engler, B. (1985) *Personality Theories: an Introduction*. Houghton Mifflin Company, Boston.
- Freud, S. (1982). *Esszéek*. Gondolat Kiadó, Budapest
- Freud, S. (1997). *Pszichoanalízis*. Kossuth Kiadó, Budapest
- Freud, S. (magyar megjelenés 2000). *Álomfejtés*. Helikon Kiadó, Budapest.

- Laplace, J. és Pontalis, J. B. (1994). *A Pszichoanalízis szótára*, Akadémia Kiadó, Budapest.
- Nyíri K. (1979). *A magyar marxista filozófia a két világháború között*. Kossuth Kiadó, Budapest.
- Rustin, M. (2001). *Reason and Unreason: Psychoanalysis, Science and Politics*. Continuum Books, London.